07 2018

Razmišljanja o povijesti „gastarbajterstva“

Stefan Nowotny

Prijevod: Alen Sućeska

„Le Gastarbeiter à la française“

Poglavlje „Gastarbajter“ iz *Le creuset français* Gérarda Noirielsa, referentnog djela francuske historiografije migracije, otvara panoramu polja djelatnosti migrantskih radnika i radnica u Francuskoj.[1] Ono govori o flamanskim, kasnije poljskim sezonskim radnicima i radnicama u ruralnim regijama sjevera, španjolskim beračima grožđa na jugu, sezoncima iz Pijemonta koji su se specijalizirali za branje cvijeća, lavande i maslina u Provansi, rastućem broju radne snage nepoznatog porijekla u kemijskoj industriji, rudarstvu, prehrambenoj industriji i građevinarstvu, židovskim klobučarima u pariškoj četvrti Marais, armenskim tekstilnim radnicima u predgrađima Pariza, kasnije jugoslavenskim i turskim konfekcijskim radnicima u četvrti du Sentier, i konačno o sferi kućnog rada u kojoj su, za razliku od ostalih spomenutih područja, radile prvenstveno žene.

Noiriel ističe tri konstante u statističkoj analizi prema kojima se skupina stanovnika „gastarbajtera“ strukturalno razlikuje od etabliranog francuskog stanovništva: 1) općenito veća zastupljenost, iako ne u svim poljima prisutna, muške radne snage; 2) veća

zastupljenost određenih dobnih skupina, naime onih koje su „najproduktivnije“; 3) veća zastupljenost u pogledu određenih „polova neatraktivnog rada“, koje Noiriel identificira kao a) naročito tjelesno težak rad, b) polja rada obilježena sve većom automatizacijom kao i c) sfera kućnog rada.

Neću ulaziti u detalje Noirielove analize, nego ću se umjesto toga osvrnuti na činjenicu da je on za naslov tog poglavlja odabrao njemačku riječ „gastarbajter“, iako se u njemu uopće ne govori o migracijskim odnosima u zemljama njemačkog govornog područja. Noiriel ne razjašnjava taj odabir. I na prvi pogled možda taj odabir nije nimalo čudan, ako, primjerice, u vezi „le *Gastarbeiter* à la française“ čitamo: „[...] poziva ih se, zapošljava i zadržava kako bi radili u onim poljima djelatnosti koje lokalno stanovništvo odbija“[2] – čime su dotaknuti općepoznati aspekti onoga što se u zemljama njemačkog govornog područja povezuje s izrazom „gastarbajter“.

Međutim, zanimljivo je da upotreba njemačke riječi ukazuje na nepostojanje francuske riječi koja bi bila prikladna za prijevod „gastarbajtera“. Zaista, pojmovi poput *travailleur étranger* („inozemni radnik“) ili *travailleur immigré* (imigranstki radnik) ne čine se dostatnima za imenovanje stvari o kojoj se radi, a još manje za egzistenciju, život o kojem se radi. S druge strane, izraz poput „*travailleur invité*“ – koji se u francuskom nekad predlaže kao doslovan prijevod „gastarbajtera“, no inače je u poptunosti neupotrebljiv – uvodi pitanja koja se s određenom jasnoćom mogu razaznati u gorecitiranom mjestu iz Noirielove knjige: kako predstaviti sebi „gosta“ čiji je glavni zadatak da radi? Što to znači nekoga „pozvati“ kako bismo nju ili njega obvezali na djelatnost koji sami odbijamo ili preziremo?

U njemačkom je senzibilitet spram tih pitanja možda postao žrtvom jezične navike. Nasuprot tome, u francuskom, kao i u drugim jezicima, pretpostavka takve jezične desenzibilizacije nema smisla. Iako se ta čudna njemačka riječ „gastarbajter“ može u određenoj mjeri „prenijeti“ u francuski (u smislu koji ovdje moram ostaviti otvorenim), ona se ne može reproducirati „jednakovrijednom“ francuskom riječi. A ipak se čini da postoji razlog da ju se koristi kako bi se razumjelo „le *Gastarbeiter* à la française“. Ukratko, njena prisutnost u Noirielovoj knjizi ukazuje na problem. No koji problem?

Integracija i odbijanje

Ovdje me ne zanima podsjećanje na – opravdanu – kritiku riječi „gastarbajter“ ili na činjenicu da nas njena formacija vraća u doba kasnog nacizma, odnosno, u kontekst mobilizacije inozemne radne snage od strane ratne ekonomije koja je ekspandirala do kolapsa. Koliko god da je, s jedne strane, to podsjećanje važno, ono ipak potvrđuje, s druge strane, određene historijsko-političke okvire u koje se izraz „gastarbajter“ inače uklapa. U skladu s tim okvirom, kad je riječ o periodu„gastarbajterstva“ ono se svodi je jedno ograničeno vremensko razdoblje koje se okvirno protezalo od sredine 1950-ih do ekonomske krize 1973. izazvane šokantnim porastom cijene nafte. Taj je period obilježen „nejednakim razvojem“ između sjevernih i sjeverozapadnih europskih te južnoeuropskih, odnosno, dijelom sjevernoafričkih zemalja u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata. U tom su vremenu dotične države sklapale bilateralne ugovore o transferu (manje ili više privremene) radne snage.[3] Naravno, geografski opseg tog „transfera“ pod raznim je imenima uvelike nadilazio njemačko govorno područje. No njegov historijski doseg u tom narativu je narativu ostao veoma uzak. Tako se neugoda odnosno pitanja koja

se povezuju uz riječ „gastarbajter“ s jedne strane pojavljuju kao specifičnosti prvenstveno njemačke i austrijske povijesti, dok, s druge strane, ostaje neupitna emblematska asocijacija te riječi s periodom poslijeratne „obnove“.

Međutim, Noirielsovo „prenošenje“ njemačke riječi u kontekst francuske historiografije migracije ne implicira samo geografski pomak. Ono pomiče i referentne historijske okvire „gastarbajsterstva“: mnoštvo uvodnih primjera odnosi se na 19. ili rano 20. stoljeće. Drugim riječima, razmatrani period proteže se okvirno od 1850. do sredine 1980-ih, a Noirielsova analiza koncentrira se, u pogledu evaluacije raspoloživih podataka popisa stanovništva, na „tri momenta u kojima se može primijetiti vrhunac prisutnosti stranaca u Francuskoj: 1891-1901 (prve profesionalne statistike o imigraciji), 1931. i 1975.[4] To proširenje referentnih historijskih okvira, čini mi se, također je povezano s nelagodom oko riječi „gastarbajter“ – nelagodom koja međutim proizlazi više iz francuskog nego iz njemačkog jezičnog senzibiliteta odnosno, štoviše, iz pitanja koja se nameću neobičnom figurom ”pozvanog radnika”(*travailleur invité*), figurom za koju francuski nije imao odgovarajuće ime.

U tom smislu gore postavljeno pitanje treba shvatiti doslovce: što znači nekoga „pozvati“ kako bismo nju ili njega obvezali na djelatnosti koje sami odbijamo ili preziremo? Ili drugačije: kako treba razumjeti modus inkluzije ili integracije koji svoj uvjet ima u nečemu što se istovremeno odcjepljuje iz vlastitog života? Pojmovi poput *travailleur étranger* ili *travailleur immigré* ne izražavaju odnos integracije, jer oni prosto imenuju stranost ili drugo porijeklo, ali o aktivnosti „poziva“ ništa ne govore. S druge strane, čak niti *„travailleur invité“* ne izražava odcjepljenje povezano s pozivom, osim time što se poziv tiče „radnika“, a ne, primjerice, *convivea*, s kojim se živi ili život dijeli.

A njemački „Gast“? Gost može biti dobrodošao ili se prema njemu možemo ophoditi kao prema nekome tko raspolaže ograničenim pravima, neovisno o tome je li poziv izrečen ili ne. Međutim, u slučaju „gastarbajtera“ u svakom se slučaju radi o „gostu“ koji je pozvan i u isto vrijeme ima ograničena prava. Drugim riječima, izraz „gastarbajter“ konstituira se uvjetom inkluzije koji je prekriven uvjetom ekskluzije (ili barem ograničenjem inkluzije). Ta je prekrivenost inkluzije ekskluzijom – integracija radne snage koja je isključena od određenih prava – ono što želim istražiti u sljedećim razmatranjima.

Najamni rad i radna migracija

Kako bismo razumjeli ovo razmatranje, čini mi se neizbježnim podsjetiti na proces koji je André Gorz nazvao „izumom rada“.[5] Rad, kako ga se sve više percipira u modernim odnosima, ne može se razumjeti bez duboke revolucije načina života koja stoji u oštrom kontrastu spram antičke podjele na sferu rada (kao sferu nužnosti) i javno-političku sferu (kao sferu slobode). „Raditi znači biti robom nužnosti“,[6] pisala je Hannah Arendt (na čije se analize Gorz bitno oslanja) govoreći o grčkom polisu, zbog čega, prema njoj, uspostavljanje ropstva kao konstitutivnog momenta društva slobodnih muških „građana“ nije trebalo nikakvo opravdanje. Nasuprot tome, u moderni, tvrdi Gorz, rad ne samo da postaje dio javne sfere, nego postaje jedan od bitnih preduvjeta socijalnog priznanja.

S druge strane, i u neposrednijem historijskom kontekstu, proces provedbe modernog režima rada popraćen je raspadanjem ekonomskih, proizvodnih i socijalnih formi života, kao npr. u poljoprivredi ili kućnom radu, sve dok se mjesta socijalnog života i mjesta rada, odnosno proizvodnje nisu postepeno odvojila jedno od

drugih i podredila racionalizaciji i maksimalizaciji profita. Gorzova je centralna referenca u tom pogledu Max Weberov egzemplaran opis promjena djelatnosti tekstilnih poduzetnika od sredine 18. stoljeća koje prati povećanje poduzetničke mobilnosti, rastuća konkurencija, kao i duboka transformacija odnosa kako prema poljoprivrednim proizvođačima (kontrola produktivnosti), tako i prema mušterijama (osobna promidžba).[7]

Predmet Gorzove analize je poznat: radi se o uspostavljanju sustava najamnog rada koji prožima sve više područja koji je najviše došao do izražaja u razvoju industrijskog kapitalizma; ili, Marxovim riječima, radi se o uspostavljanju režima „apstraktnog rada“ uvedenog posredstvom najamnog rada koji je „apsolutno indiferentan prema svojoj posebnoj *određenosti*, ali sposoban za svaku određenost“.[8] Ta kombinacija neodređenosti i beskrajne odredivosti karakteristična je za moderni režim rada te ga ona istovremeno stavlja u središte konstitucije društvenih odnosa. Zbog toga je rad u moderni nešto što „'imamo', 'tražimo' ili 'nudimo'“ (Gorz), pri čemu određenje i priznanje rada više ne ovisi o odrađenoj djelatnosti ili njenoj korisnosti, nego o kompenzaciji koja je za njega obećana u promjenjivim okolnostima. Zbog toga se ujedno u modernom odnosu najamnog rada počinju odvajati proizvodnja i potrošnja tako što se njihova veza određuje novcem i cirkulacijom robe, bez da konkretni socijalni subjekt proizvodi ono što će sam konzumirati ili konzumira ono što će sam proizvesti.[9]

Međutim, vrijedno je spomena da Gorzova knjiga većinom šuti o vezi između tog „izuma rada“ i pitanja migracije. To je tim čudnije jer se ustanovljavanje kapitalističkog režima najamnog rada ne može promatrati neovisno o mnoštvu migracijskih procesa koji su usko povezani s – kako je Gorz naglasio – raspadanjem „tradicionalnih“ formi života i ekonomije.

To je s jedne strane povezano s posljedicama kapitalizacije poljoprivrede koju je Saskia Sassen opisala na sljedeći način: „kapitalizam transformira zemlju u robu. Budući da je zemlja bila temelj nekapitalističkih oblika egzistencije, njena komodifikacija ostavila je masu seoskog stanovništva bez zemlje, kojem onda nije preostalo drugo nego da postanu dio rezervne radne snage grada“. [10] Tome treba pridodati da migracija u industrijskim centrima nastalima u 18. stoljeću nije bila jedini oblik radne migracije koju u ovom kontekstu treba spomenuti; razvila se i intenzifikacija sezonske migracije u sferi samog poljoprivrednog rada, čiji se karakter, u kontekstu ograđivanja i privatizacije zemlje te ustanovljavanja velikih poljoprivrednih pogona, sve više pomicao od mogućnosti osiguravanja egzistencije do uključenja u – kratkoročne – odnose najamnog rada.[11] No s druge strane, intenzivirani procesi radne migracije pojavili su se i u vezi s postupnim raspadanjem kućnog rada i razvoja ruralnih obrta, koji su bili obilježeni rastućom razlikom između siromašnih i bogatih regija, rastućom koncentracijom obrade i prodaje proizvoda u gradovima i, konačno, dominacijom industrijskih centara proizvodnje i obrade.

Iako se ovdje ne možemo dotaknuti oblika tih migracija, pa makar i u osnovnim crtama, za okvire naše diskusije presudno je da se „izum rada“ koji je Gorz opisao ne može razumjeti neovisno o mobilizaciji radne snage u doslovnom, fizičkom smislu koja je pogodila kako unutardržavne, tako i međudržavne migracijske pokrete. Integracijsku mašineriju koja konstituira moderni režim rada ne bi se trebalo zamišljati isključivo prema modelu lokalnih integracijskih miljea poput manufaktura ili industrijskih tvornica, nego od početka i kao mašineriju mobilnosti. Isto tako, karakteristike „menjanja rada, nestalnosti funkcija, svestrane pokretljivosti radnika“ koje opisuje Marx nisu isključivo uvjetovani

„prirodom krupne industrije“[12], nego ukazuju na moderni režim najamnog rada kao takav. „Apstraktni rad“ i migracija u njemu su otpočetka sasvim usko povezani, čak i ako su modaliteti te veze podložni historijskim transformacijama (i, naravno, čak i ako su postojali predmoderni oblici migracije koja se odnosi na rad).

Uvjet(i) ugovornih odnosa

Utoliko je još potrebnije pobliže razmotriti Gorzov argument da u modernim odnosima, za razliku od antike, upravo rad postaje uvjetom pripadnosti javnoj sferi. Jer u pogledu spomenutih procesa radne migracije postavlja se pitanje, u kojoj je zaista mjeri inkluzija u odnos najamnog rada povezana s inkluzijom u političku javnu sferu – i to pogotovo onda kada se radi o migracijskim procesima koji nadilaze državne granice te su posljedično režimi *inkluzije* u radnim odnosima prekriveni državno utemeljenim režimima pravno-političke *ekskluzije* (odnosno, ograničenja inkluzije).

U tom smislu, riječ „gost“ prvenstveno podsjeća na (zadnje vrijeme često citiran) „treći definitivni članak“ iz Kantova spisa *Prema vječnom miru* koji formulira kako naddržavno pravo građana svijeta tako i njegovo međudržavno ograničenje: „*Pravo građana svijeta* treba se ograničiti na uvjete općeg *hospitaliteta*“.[13] Međutim, „hospitalitet“ za Kanta jednostavno znači „pravo svakog stranca da u slučaju dolaska na tlo nekoga drugog ne bude od ovoga primljen neprijateljski“ i izričito se razlikuje od prava gostoprimstva: „Taj se zahtjev ne može postavljati na osnovi *prava gostoprimstva* (jer bi se za to tražio poseban dobrotvorni ugovor, po kojemu bi on na izvjesno vrijeme postao ukućanin), već na osnovi *prava posjeta*, koje pripada svim ljudima [...]“. No nadasve: Kant nigdje ne dotiče pitanje rada, niti u svojim izvodima iz „trećeg definitivnog članka“, niti igdje drugdje u njegovom nacrtu *Prema vječnom miru*.

„Dobrotvorni ugovor“ o kojem je riječ u citatu pripada prema njemu u sferu filantropije te utoliko teško da ga se može prikladno primijeniti na pitanje radne migracije. Ograničena pravna inkluzija „stranca“ za Kanta se temelji na „[pravu] na Zemljinu površinu, na kojoj se, budući da je loptasta, [ljudi] ne mogu rasuti u beskonačnost, već jedan mora trpjeti drugoga pokraj sebe“ – a ne na aktivnom modalitetu inkluzivnog režima poput najamnog rada.

Podsjećam stoga na to da je kontrast između modernog „izuma rada“ i antičke podjele rada i javne sfere, prema Gorzu, povezan s odricanjem od striktne antičke podjele između sfere slobode konstituirane kroz javnu sferu polisa i sfere nužnosti, koja nije određena posredstvom loptastosti Zemlje, nego radom. No kako se, mogli bismo postaviti protupitanje, povezuju nužnost i sloboda u modernom odnosu najamnog rada? Želim istaknuti samo jedan aspekt, koji je ipak centralan za naš kontekst, jer se on tiče specifično pitanja pravne inkluzije: *ugovorni* karakter najamnog rada koji istovremeno historijski osigurava određen pristup javnoj sferi u obliku javnog prava (dok se, s druge strane, ono uskraćuje onima koji djeluju izvan odnosa najamnog rada).

Robert Castel postavio je to pitanje ugovornog karaktera najamnog rada u središte svoje studije *Die Metamorphosen der sozialen Frage* i pritom nije naglasio samo njegove izvore u sustavima kmetstva i skrbništva, nego i proturječnost novog odnosa „slobode“ i „nužnosti“ pod pretpostavkama liberalizma i političko-pravnog formalizma prosvjetiteljstva. Moderni ugovor o radu formalno garantira slobodu – u smislu slobodnog pristupa tržištu (rada) na kojem sama individualna radna snaga postaje razmjenjiva roba, odnosno u smislu mogućnosti da obje strane prekinu ugovorni odnos. Ipak, ne samo da je trgovanje svojom vlastitom radnom snagom većinom podređeno nužnosti posebice kada druge

mogućnosti osiguravanja egzistencije nestaju, nego „se situacija najamnog rada još uvijek povezuje s prekaritetom i nesrećom“.[14]

Castel s pravom povezuje genezu modernog ugovora o radu s „liberalnim“ prosvjetiteljstvom koje se nastojalo osloboditi transcendentno utemeljenih poredaka, prvenstveno posredstvom dvije društvenoimanentne legitimacijske strategije – pravo, odnosno, ideja ugovornog ustanovljavanja društva, kao i racionalnost političke ekonomije:

„U mišljenju prosvjetitelja, društvo se prestalo referirati na transcendentni poredak; ono principe svoje organizacije nosi u samome sebi. Tržište i ugovor su *operatori* tog prelaska s transcendentnog utemeljenja na imanenciju društva. Oslanjanje na ugovor – primjerice, temelj društvenog poretka donesen voljom *citoyena* ili Rousseauov društveni ugovor – znači da se društveni subjekti sami ujedinjuju u kolektiv umjesto da nekakva vanjska volja strši nad njima i njima vlada odozgo. [...] Gotovo istovremeno, Adam Smith otkriva presudnu ulogu tržišta, 'autonomni princip socijalne kohezije, neovisan o volji individua, koji svojim potpuno nesvjesnim načinom funkcioniranja utječe na njihovo udruživanje'.“[15]

Tenzija između ta dva imanentna principa društvenog poretka očita je: dok ideja ugovorno utemeljenog prava u slučaju Rousseaua počiva na kolektivno formiranoj artikulaciji individualnih volja (ili, u slučaju Kanta, na racionalnoj mogućnosti „usuglašenosti politike s moralom“ koju garantira javno pravo, kao što stoji u prilozima *Prema vječnom miru*), Smithovo tržište predstavlja princip nadindividualnog poretka koji je društveno imanentan, ali nije vezan niti za artikulaciju volje, niti na individualni uvid razuma. „Sloboda“ individue kod Smitha je garantirana nužnošću u kojoj – kao ekonomska samoregulacija tržišta – slijeđenje privatnog interesa

postaje motor dobrobiti svih, bez potrebe za nekim drugim principom povezivanja individualnog i općeg.

Ta se tenzija historijski konkretno izražava u režimu najamnog rada kao tenzija između formalno-pravne garancije slobode i ekonomske ovisnosti u kojem individualno „slobodni“ pristup tržištu ne samo da postaje nužni modus osiguravanja egzistencije, nego je istovremeno podređen nužnostima tržišnog razvoja. A ta neobična transformacija u odnosu slobode i nužnosti, koji obilježava moderni režim rada uopće, u slučaju radne migracije – koja se, kao što smo vidjeli, ne može promatrati neovisno od procesa ustanovljavanja najamnog rada, nego se, naprotiv, zbog njega intenzivira – prolazi kroz posebnu modifikaciju. Jer pravo, unatoč svojoj deklamiranoj univerzalnosti, *de facto* ne garantira svima njihovu slobodu, nego samo onima koji su priznati kao politički subjekti jedne države temeljem „pripadnosti“ istoj.[16]

U situaciji radnih migranata postaje najjasnije vidljivo da se u goreopisanoj tenziji između pravnog i ekonomskog modela univerzalnosti ne radi o problemu teorijske argumentacije, nego o prekrivanju dvaju režima: političko-pravnog režima koji konstituira pravo tako što istovremeno isključuje iz njega ili formalizira ograničenja inkluzije te ekonomskog režima koji nastoji integrirati i mobilizirati „radnu snagu“ dok istovremeno tu integraciju veže uz uvjete razvoja i turbulencije tržišta („katastrofe“ industrije o kojoj je Marx govorio, šok rasta cijene nafte 1970-ih itd).

Nisam u mogućnosti ovdje u detalje analizirati učinke tog prekrivanja koje je preuzelo historijski različite oblike te bi stoga zahtijevalo istraživanje nepreglednog mnoštva situacija. Temeljem Yann Moulier-Boutangova pokušaja sistematizacije, ograničit ću se na navođenje niza devijacija u kojima se, zbog prekrivanja spomenutih režima (jednostavno rečeno: nacionalno-državnog

prava i moderne kapitalističke ekonomije), ugovorna integracija migrantskih radnika razlikuje od integracije garantirane standardnim ugovorima o radu: anonimni umjesto individualni ugovori o radu; štednja na troškovima socijalne skrbi; ograničavanje pristupa tržištu rada; neposredni gubitak prava na boravište pri prekidu ugovora o radu; jednostrana ograničenja prava na prekid radnog odnosa; ugovori o radu na određeno u skladu s boravišnim regulacijama; prekidi radnog odnosa te time gubitak povlastica povezanih s redovnom zaposlenošću; konačno, najočitije, ograničena građanska i politička prava.[17]

Zaključne primjedbe

Zaključio bih s par kratkih primjedbi:

1. Povijest režima najamnog rada i njegovo ugovorno ustanovljavanje stavio sam ovdje u prvi plan jer to stoji u direktnoj vezi s onim što se u njemačkom najčešće razumije pod „gastarbajterstvo“, istovremeno iziskujući proširenje perspektive u kojoj je „gastarbajterstvo“ postalo predmetom historijskog sjećanja. Predmeti sjećanja u svakom su slučaju iskrižani vektorima zaborava, zbog čega je suočavanje s tim vektorima često potrebno kako bismo se uopće mogli sjećati. Takozvani period „gastarbajterstva“ u njemačkom čini mi se kao period pravno formaliziranog međudržavnog reguliranja (ne u smislu „građana svijeta“) integracije u moderni radni odnos, što se mora šire kontekstualizirati. To ne znači da nisu postojali ili ne postoje drugi oblici isključujuće integracije, naročito u feminističkoj perspektivi ili s obzirom na transatlantsku trgovinu robljem.

2. Jednako je potrebno posvetiti pažnju transformacijama u preklapanju pravnih i ekonomskih režima u nedavnoj prošlosti i

sadašnjosti. Tako je, primjerice, EU integracija stvorila nove konstelacije karakterizirane, s jedne strane, „slobodom kretanja“ unutar Europske unije, modelirane prvenstveno po uzoru na najamni rad, a s druge, podvostručenjem isključenja migranata ili restrikcija političkih prava (primjerice, različitim generacijama Dublinskog sporazuma). Istovremeno, sadašnje ekonomije utemeljene na komunikaciji i informaciji stvorile su nove „neželjene“ radne uvjete koji dijelom više ni ne zahtjevaju fizičku mobilnost (kao npr. call-centri, moderiranje sadržaja globalnih „društvenih“ medija), a dijelom su povezani s novim migracijskim procesima izvan Europe ili „Zapada“ (npr. migracija u centre proizvodnje hardvera u Kini).

3. Distinkcija između političkih i ekonomskih izbjeglica, koja predugo dominira javnim diskursom, je cinična. Ne samo da prikriva prožimanje pravnih i ekonomskih režima, nego i konstantno potkopava postojeće pravo legislativama i izvršnim mjerama kako bi inzistirala na nacionalno-državnom pravu kao normi koja mora „izaći na kraj“ s anomalijom trenutnog migracijskog procesa, umjesto da se pitanje prava reorijentira na uvjete života koji su, u konačnici, određeni globaliziranim kapitalizmom više nego ikad prije.

---

[1] Usp. Gérard Noiriel, *Le creuset français. Histoire de l'immigration, XIXe–XXe siècle*, ažurirano i predgovorom dopunjeno izdanje, Paris: Éditions du Seuil 2006. [prvo izdanje 1988.], str. 137–144

[2] Isto, str. 140.

[3] Usp. npr. Klaus Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zu Gegenwart*, München: Beck 2002 [prvo izdanje 2000.], naročito poglavlje „Arbeitsmigration: 'Gastarbeiter' – Einwanderer – 'Illegale'“, str. 314-331.

[4] Isto, str. 138.

[5] Usp. André Gorz, *Kritik der ökonomischen Vernunft. Sinnfragen am Ende der Arbeitsgesellschaft*, prijevod Otto Kallscheuer, Zürich: Rotpunktverlag 2010 [Orig.: *Métamorphoses du travail, quête du sens*, 1988.], str. 39–54.

[6] Hannah Arendt, *Vita activa*, prijevod Višnja Fledog, Zagreb: August Cesarec 1991 [original: *The Human Condition*, 1958].

[7] Usp. Max Weber, *Protestantska etika i „duh“ kapitalizma*, Zagreb: Misl 2006 [original: *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus, 1904/5, odnosno 1920.*].

[8] Marx-Engels, *Dela*, 19. tom (Grundrisse), Beograd: Prosveta 1979., str. 170.

[9] Usp. A. Gorz, *Kritik der ökonomischen Vernunft*, str. 53 i dalje.

[10] Saskia Sassen-Koob, „Towards a Conceptualization of Immigrant Labor“, u: *Social Problems*, god. 29, br. 1 (listopad 1981.), str. 65–85, ovdje: str. 67.

[11] Usp. Saskia Sassen, *Migranten, Siedler, Flüchtlinge. Von der Massenauswanderung zur Festung Europa*, prijevod Irmgard Hölscher, Frankfurt/M.: Fischer 2000 [Orig. *Guests and Aliens*, 1999], str. 53–66.

[12] Marx-Engels, *Dela*, 21. tom (Kapital, 1. tom), Beograd: Prosveta 1979., str. 431.

[13] Usp. Immanuel Kant, *Pravno-politički spisi,* Zagreb: Politička kultura 2000., str. 127–8.

[14] Robert Castel, *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit*, prijevod Andreas Pfeuffer, Konstanz: UVK 2000. [Orig. *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, 1995], str. 16.

[15] Isto, str. 161.

[16] Kant se s tim problemom bori u svojim tekstovima o kozmopolitizmu, naročito i *Prema vječnom miru*. No s tim se problemom borila i Francuska revolucija: usp. Sophie Wahnich, *L'impossible citoyen. L'étranger dans le discours de la Révolution française*, Paris: Albin Michel 1997.

[17] Yann Moulier Boutang, *De l'esclavage au salariat. Économie historique du salariat bridé*, Paris: PUF 1998, str. 94–101.